

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНІ РОЗРОБКИ

УДК 316.01+316.47

О. Куценко, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

СОЦІАЛЬНІ КЛАСИ: СОЦІОЛОГІЧНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ТА ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ

Визначається сучасне застосування поняття соціального класу в соціології у трьох його основних інтерпретаціях: як номінальної категорії для позначення результату аналітичного розрізнення індивідів за певними критеріями; як поняття, що інтерпретує суб'єктивно визначені ідентичності індивідів, та як поняття, що пояснює соціальні відносини панування і привласнення суспільних благ. Серед "реляційного" визначення соціальних класів розрізняються сучасні марксистська, вебберівська та культурорієнтована (бурдіанська) концепції; аналізуються й визначаються їх пізнавальні принципи в дослідженні класово обумовлених нерівностей в суспільствах. На основі емпіричних досліджень українського суспільства окреслюються важливі прояви класових структур, визначених за різними підходами. Узагальнюються пізнавальні обмеження у застосуванні підходів. На емпіричних прикладах ілюструються прояви різних видів класових структур в сучасних суспільствах. Окреслюються наукові здобутки українських соціологів у розвитку класового аналізу та дослідженні класових структур і їх впливу на суспільні процеси.

Ключові слова: соціальний клас, класова структура, експлуатація, життєві шанси, ринкова позиція, трудова ситуація, службова ситуація, пролетаріат, прекаріат, культурний капітал

Швидкість та глибина соціальних змін, які відбуваються у сучасному світі, утворюють значні виклики не тільки для окремих індивідів, організацій та суспільств, які мусять постійно навчатись жити в ресурсних, комунікативних й соціальних умовах, що оновлюються. Такі зміни утворюють також виклики стосовно пізнавальної спроможності сталих теорій, методологій та категорій, які відпрацьовані в соціології, і які потребують постійної верифікації та розвитку з врахуванням змін в суспільному бутті. Протестна мобілізація в різних регіонах світу кінця 20-го і, особливо, початку 21-го століть, масові бунти та активізація руху соціально незадоволених груп в суспільствах (студенти, вчителі, лікарі, дрібні підприємці, шахтарі, працівники транспортних компаній, мігранти тощо) свідчить про зростання соціальних нерівностей, яке призводить до збільшення соціальної напруги в суспільствах. Для пояснення таких соціальних проявів соціологи повертаються до аналізу соціальних класів, класових нерівностей і відносин між класами в сучасних суспільствах.

Що позначається категорією соціального класу?

Поняття соціального класу є достатньо складним і має походження від латинського *classis*. В Давньому Римі це поняття застосовували в різних смислах, зокрема – як для позначення незможних громадян, так і для визначення шести ценових категорій, на які (при Сервії Туллії) було розділено римське населення. В сучасній науці дане поняття широко застосовується для аналітичного розрізнення різних категорій, зокрема – населення, за певними ознаками; і в такому сенсі "клас" постає результатом аналітичної процедури класифікації конкретної соціальності цілісності (населення міста, регіону, країни тощо); а дотичними до такого розуміння поняття "клас" є поняття рангу, стану, порядку. З епохи промислової революції, зростання в суспільствах державного сектору та публічної сфери, розширення урбанізації та розвитку націй як форми політично-організованих спільнот відбувається осмислення поняття "соціальний клас" як важливого параметру суспільства й політики. На цих засадах формується соціологічна категорія соціального класу, розвиток якої продовжується і сьогодні. А застосування цього поняття стає важливим засобом соціальної ідентифікації індивідів, пояснення соціальної поведінки людей і соціальних процесів в суспільствах.

Сучасне застосування поняття соціального класу в соціології здійснюється у трьох основних варіаціях його інтерпретації, а саме:

1) "клас" як номінальна соціальна категорія, результат аналітичного розрізнення та позначення груп людей за певними ознаками. Це те, що відомий французький соціолог П.Бурд'є позначав як "клас на

папері". Подібне застосування поняття представлено, зокрема, в структурно-функціональному та стратифікаційному підходах в соціології, в яких розвинуто способи ідентифікації класових або статусних позицій в системі професійної зайнятості (так звані "професійно-статусні групи"), які виокремлюються за національними та міжнародними класифікаторами видів заняття, професій, зокрема – класифікатором ISCO або Державним класифікатором професій України), в системах нерівностей за доходами ("бідні", "багаті" класи та ін.), за функціями в політичній системі (напр., "політичний", "бюрократичний" класи), за обсягом ресурсів в системі стратифікації (популярне трьох-класове розділення суспільства на "нижчі", "середні" та "вищі" класи) тощо. Особливістю такої інтерпретації є увага до ресурсно-функціонального розрізнення індивідів в суспільстві та застосування відповідної класифікації для вивчення (опису та аналізу) статистики й динаміки функціонально-ресурсних позицій, їх соціальних наслідків. Таке знання є необхідним для регулювання суспільства та соціальних процесів в ньому (соціальної поляризації, попиту і пропозицій робочих місць, державного замовлення на підготовку фахівців, соціальних можливостей у задоволенні потреб певних верств населення тощо);

2) "клас" як інтерпретативне поняття, яке описує суб'єктивні ідентичності індивідів в системах економічних, політичних та владних відносин. Таке поняття постає не стільки аналітичною конструкцією, скільки результатом онтологічної рефлексії, розрізнення індивідами "своїх" та "інших": за споживаннями, економічними, політичними та культурними практиками й уподобаннями, у тому числі – стилями життя, смаками, виборами тощо. Такі поняття приналежності індивідів до соціального класу утворюються в практиках буденного життя через механізми розрізнення, типізації й легітимізації подібних та відмінних рис, перш за все. Ці процеси логічно завершуються інституціоналізацією взаємодій між відповідними соціальними класами, утворенням культурних зразків поведінки, регулюючих правил і норм. Останні забезпечують впізнаваність "своїх", утворюють бар'єри для просунення у "свій" соціальний клас представників інших, "небезпечних" класів, надають можливість для висхідної мобільності індивідів завдяки механізмам запозичення зразків та формування очікуваної поведінки ("демонстративної поведінки" за терміном Т.Веблена). Застосування в дослідженнях даного визначення поняття класу містить суттєві пізнавальні проблеми, пов'язані з розрізненням декларацій класової приналежності індивідів (за самовизначенням) та реальними ресурсними, ціннісними та поведінковими відмінностями між ними. Так, за результатами досліджен-

ня Інституту соціології НАН України у 2013 році, до середнього класу себе відносили майже 34% опитаних в Україні. Однак така самоідентифікація суттєво відрізняється від аналітичного визначення кількості представників середнього класу. Наразі дослідники відносять до середнього класу тих, хто може забезпечити гідне життя для себе та своєї родини, хто, як правило, має вищу освіту, є високооплачуваними найманими працівниками або володіють власним бізнесом, а властиві їм високі стандарти споживання можуть "довести" способом організації вільного часу (більш престижні форми відпочинку, відвідування театрів, концертів, виставок тощо), наявністю в господарстві таких товарів тривалого користування, як, наприклад, автомобіль тощо. З урахуванням усіх цих аналітичних критеріїв до лав представників середнього класу в Україні можуть бути віднесені лише біля 24-25%. З початку 2000-х років кількість представників середнього класу зростає вдвічі – з 11% у 2000-у році. Однак до цього часу середній клас в Україні своєю чисельністю в два-чотири рази поступається такому класу в розвинених європейських країнах.

Поширені в суспільствах практики декларативних ідентичностей, демонстративного споживання, суб'єктивного характеру даного інтерпретативного підходу обмежують його пізнавальний потенціал.

3) "**клас**" як поняття для пояснення соціальних відносин панування і привласнення суспільних благ, які утворюються у взаємодії між великими соціальними групами, що займають різні (як правило, опозиційні) позиції в системах виробництва та розподілу ресурсів, в силу чого мають різні шанси в забезпеченні власного життя і участі в утворенні суспільного порядку. На відміну від попередніх визначень, така – **реляційна** (від англ. *relation*) – інтерпретація категорії є суто соціологічною і має великий потенціал як у пізнанні соціальних суперечностей та конфліктів в розвитку суспільства (макрорівень пізнання), так і в поясненні політичних, економічних й культурних уподобань та виборів індивідів, що мають відношення до різних соціальних класів (макрорівень пізнання).

Із застосуванням реляційної інтерпретації поняття в соціології сформувались три основні пізнавальні традиції – *марксистська, веберівська та культурорієнтована*, основні пізнавальні принципи яких буде викладено нижче та які розрізняються між собою наступними критеріями:

1) акцент на відносинах виробництва або розподілу благ в проявах соціальних класів;

2) визначення антагоністичного конфлікту, класової боротьби або підкреслення особливого значення відмінностей життєвих шансів як сутнісних властивостей класів;

3) роль ціннісної свідомості, культурних практик в утворенні соціальних класів та їх аналітичному розрізненні.

Соціальні класи в параметрах відносин виробництва, власності та експлуатації: неомарксистський теоретико-методологічний підхід

З праць К.Маркса ("Капітал", "Маніфест комуністичної партії", "Увбозтво філософії", "Селянська війна у Франції" та інші), у яких автор розкрив особливості капіталістичного суспільства 19-го століття та його протиріччя, отримав розвиток потужний пізнавальний підхід до вивчення класових нерівностей як соціальної поляризації великих соціальних груп, що формуються у відносинах праці та капіталу. Для представників даного підходу "соціальний клас" – це не стільки спосіб опису економічних позицій різних соціальних груп, скільки поняття, що пояснює опозиційні соціальні інтереси в системах виробництва і привласнення виробленого продукту, у відношенні до капіталу. За такою інтерпретативною стратегією особливе значення в дослідженні приділяється вивченню опозиційних соціальних класів у відношенні до капіталу: капіталістів та найманих робіт-

ників. Припускається, що функціонування даних класів, на відміну від численних "проміжних класів", призводить до утворення антагоністичних соціальних конфліктів, які втілюються у класовій боротьбі.

Соціальні класи й класова структура суспільства визначаються у зв'язку з відносинами власності на засоби виробництва, привласнення результатів праці, експлуатацією та соціальним відчуженням. Класова структура формується в результаті історично конкретного способу виробництва (характеру організації, розподілу праці, розвитку техніко-технологічних засобів виробництва) та виробничих відносин (з приводу володіння, контролю над засобами виробництва та виробленим в колективній праці продуктом, з приводу організації праці та способів розподілу його результатів), в яких утворюються нерівні соціальні позиції між великими групами людей. Через усвідомлення експлуатації та соціальної несправедливості розгортається класова боротьба, що здатна призводити до зміни соціально-економічної та політичної форм суспільства.

В доповіді на науковому семінарі в інституті Академії наук СРСР у місті Новосибірську ще у 1983 році (вперше доповідь була надрукована під грифом "для службового використання"), радянський соціолог-економіст Т.І.Заславська обґрунтувала аналітичний висновок про невідповідність системи виробничих відносин, механізмів державного управління в СРСР розвитку виробничих сил, про поширення експлуатації, узasadненої на організаційно-бюрократичних чинниках привласнення суспільних благ, що потребувало якісної перебудови суспільної системи [Заславская, 2007: 12-19]. До кінця 1980-х років соціально-класова структура радянського українського суспільства була майже однорідною у відношенні до власності на засоби виробництва, бо конституцією визначались лише державна і колгоспно-кооперативна власність. Однак пізніше наслідком "перебудови" адміністративно-командної системи в СРСР, а потім – приватизації в Україні відбулось формування приватної власності, створювались умови розвитку нових класових позицій (великих, середніх та дрібних капіталістів роботодавців, самозайнятих дрібних підприємців), які протистоять позиціям найманих робітників.

За емпіричними даними Європейського соціального дослідження (2007-2008 рр.) в українському суспільстві, у порівнянні з усіма європейськими країнами, клас найманих робітників суттєво скоротився протягом пострадянської доби, але продовжує суттєво переважати за кількістю (69% в Україні серед усього зайнятого населення у порівнянні з 44% в таких країнах, як Велика Британія, Франція, Нідерланди). В той же час, проміжний клас дрібних підприємців (само зайнятих, або зайнятих у дрібному родинному бізнесі) за кількістю охоплює лише біля 4% зайнятого населення (проти 7% у зазначених вище країнах, або 11% у постсоціалістичних країнах центральної та східної Європи). Між тим, незважаючи на недовгий період історичного розвитку, обсяг класу капіталістів в Україні є не набагато меншим, ніж у країнах розвинутого капіталізму (9% в Україні у порівнянні з 10,6% у В.Британії або Франції), та на 2% вищим, ніж у постсоціалістичних східно-європейських країнах. Також в пострадянський період в Україні продовжувалось відтворення класу управлінців, чиновників, адміністраторів, кількість представників якого посідає майже 16% зайнятого населення [Кущенко, 2012: 3-27]. В радянському суспільстві це був – правлячий клас, основу якого складала так звана номенклатура (проаналізовано М. Джиласом, М. Восленським, Д. Лейном, О.Шкаратаном). *Номенклатура* – панівний, привілейований клас суспільств державного соціалізму, представники якого займали різні ключові адміністративні позиції у всіх сферах діяльності: в уряді, правлячій політичній партії, промисловості, сільському господарстві, освіті тощо. Протягом пострадянського

періоду відбулась трансформація радянської номенклатури (проаналізовано Д.Лейном, Я.Станіскіс, О.Криштановською, В.Нікулінім, А.Зоткінім), формування на її основі класу великих власників, політичної еліти та розвиток управлінського класу.

У пострадянський період в Україні відбулось поширення *соціально-економічних і організаційно-політичних чинників експлуатації, їх синтез*. Володіння економічним капіталом (власністю на засоби виробництва) призвело до отримання виняткового контролю і в політичному смислі (влади). Концентрація ресурсів власності і влади супроводжувалась розвитком в суспільстві *клієнтельних відносин неопатрімоніального типу* (термін М. Вебера). Дані процеси призвели до утворення в українському суспільстві у 1990-2000-х роках нового правлячого політико-капіталістичного класу, який зосереджує ресурси власності та влади, контролює доступ до основних суспільних благ. Функціонування даного класу сприяє поглибленню соціальної поляризації та поширенню в суспільстві соціальної несправедливості.

Особливо значний розвиток неомарксистська стратегія класового аналізу отримала в розробках американського дослідника Е.О. Райта (з 1970-х років до сього часу), який врахував зміни в сучасних способах виробництва й отримання доходів та запропонував розрізнити соціальні класи за наступними параметрами:

- *власність на засоби виробництва* (капіталісти, середні та дрібні роботодавці, дрібні підприємці, що не мають найманих працівників),

- *наявність контролю у виробничому процесі* (топ-менеджери, керівники середньої та первинної ланки, фахівці-техніки, що мають контроль над технічними засобами виробництва)

- *володіння особливими вміннями й кваліфікацією* (різні професійні групи зайнятих).

На перетині цих параметрів аналітично розрізняються 12 базових класових позицій, на яких в конкретному суспільстві можуть формуватись соціальні класи. В ієрархії соціальних можливостей такі класи упорядковуються за місцем у відносинах експлуатації та соціального відчуження \ відторгнення.

Як утворюються відносини експлуатації? За визначенням Е.О.Райта, **експлуатація** – це специфічний тип антагоністичної взаємозалежності матеріальних інтересів учасників економічних відносин, або те, що визначає несправедливість таких відносин, нееквівалентність обміну у виробничому процесі, на ринках праці та власності. Експлуатація не може виникнути тоді, коли індивіди не володіють хоча б якимись цінними ресурсами (ресурсами капіталу, робочої сили, організаційного контролю, інформації). Е.О.Райт підкреслює значення морального компоненту таких відносин: "Коли ми називаємо капіталістичне привласнення трудових зусиль робітників "експлуатацією", то маємо на увазі щось більше, ніж суперечність між матеріальними інтересами робітників і капіталістів, ми припускаємо несправедливість цього привласнення" [Райт, 2012].

Утворення відносин експлуатації відбувається, за Е.О.Райтом, за наступними принципами:

- 1) "оберненого матеріального добробуту" – добробут експлуататора досягається за рахунок матеріальних нестатків експлуатованого;

- 2) "соціального відторгнення", або асиметричного позбавлення експлуатованих доступу до необхідних виробничих ресурсів, контролю над ними, як правило, завдяки механізмам власності на засоби виробництва;

- 3) привласнення продуктів колективної праці тими, хто контролює виробничий процес та процес розподілу виробленого продукту.

Розвиток немарксистської аналітичної стратегії пов'язаний з вирішенням декількох концептуальних проблем, а саме:

- проблема "середнього класу" – "середній клас" об'єднує людей, які не володіють засобами виробництва в рамках майнових капіталістичних відносин і продають свою робочу силу на ринку праці, проте не схоже, що належать до "робітничого класу". Таким чином, постає питання: на якій підставі ми можемо розрізнити класові позиції таких людей? Е.О.Райт пропонує розділяти клас найманих працівників за двома критеріями: по-перше, відповідно до влади (функцій контролю), яку вони мають у виробничому процесі, та, по-друге, відповідно до їхніх професійних навичок та досвіду (кваліфікація);

- проблема "суперечливих позицій у класових відносинах", які займають менеджери, контролери, інженерно-технічні працівники – або усі ті, хто має функцію контролю, влади в організації процесу праці. Вони можуть розглядатися одночасно як представники класу капіталістів, та як представники робітничого класу: з одного боку, вони схожі на капіталістів в тому, що панують над робітниками; з іншого боку, капіталісти контролюють та експлуатують менеджерів та контролерів у процесі виробництва, і в цьому останні схожі на робітників;

- проблема розміщення в класовій структурі тих, хто володіє цінними знаннями та вміннями. Володіння знаннями та вміннями виокремлює особливу позицію в класових відносинах завдяки тому, що навички та досвід наділяють найманих робітників специфічним типом влади. Зокрема, такі робітники можуть отримувати "ренту за вміння". З іншого боку, вони також здобувають владу на виробництві, отримуючи "ренту за лояльність" від роботодавця;

- проблема розміщення в класовій структурі тих, хто не має оплачуваної роботи. Так, за даними Державного комітету статистики України, у 2012 році тільки 67,1% населення працездатного віку мали оплачувану зайнятість [Основні показники, 2012]. До яких класових позицій віднести решту населення? Враховуючи такі факти, Е.О.Райт пропонує розрізнити *безпосередню та опосередковане класове розміщення (mediated class locations)*. Для опосередкованого класового розміщення особливе значення мають родинні зв'язки індивідів, а також їх членство в певних групах, організаціях. Проте існують люди, які дуже слабо пов'язані з класовою структурою через родинні стосунки чи приналежність до соціальних організацій. Зокрема, це стосується людей із найнижчих прошарків населення, так званого "андеркласу", який, за логікою капіталізму, не становить цінності.

До сього часу відбувається в науці дискусія про зв'язок між соціальним класом та продуктивною працею, зокрема, Н.Пулансас, Дж.Уррі пропонуються розрізнити продуктивні та непродуктивні або "спекулятивні" класи (які не утворюють додатковий продукт, їм не загрожує безпосередня експлуатація).

Пошук рішення цих пізнавальних проблем сприяв розвитку як даної, так і альтернативних стратегій класового аналізу.

Соціальний клас як продукт ринкових відносин та відносин зайнятості: неовеберівська стратегія інтерпретації.

На відміну від марксистських інтерпретацій соціальних класів та їх походження, М.Вебер в роботах "Есе з соціології", "Теорія соціальної та економічної організації", "Економіка і суспільство" (початок ХХ ст.) звернув увагу на значення конкурентоспроможності соціальних груп, що займають різне місце в системі обміну ресурсами, мають суттєві відмінності **ринкових позицій** та обумовлених ними **життєвих шансів**. Відмінності ринкових позицій стають наслідком того, що ресурси, якими володіють індивіди і які вони можуть запропонувати в обмін на інші цінності, мають різну ринкову вартість. Такими ресурсами, або чинниками ринкових позицій та життєвих шансів стають не тільки власність на засоби виробництва, фінансовий капітал, але й профе-

сіяна освіта і дипломи, кваліфікація, знання та вміння, які утворюють різні можливості індивідів в розпорядженні соціальними благами конкретного суспільства.

В процесах обміну ресурсами формуються різні життєві шанси. **Життєві шанси** – це можливість доступу індивідів до обмежених благ в суспільстві. Вони визначаються ринковими позиціями, оцінюються індивідами, стають основою їх соціального статусу, розрізняються мірою задоволення індивідуальних потреб, мірою соціального престижу і закріплюються стилями життя. Соціальні класи аналітично розрізняються типовими життєвими шансами індивідів на ринках праці та споживання. Життєві шанси можуть бути змінені індивідом за допомогою соціальної мобільності (механізми набуття освіти, престижного диплому, гідної роботи, переїзду у велике місто, входження в партійну організацію, приєднання до більш престижного стилю життя тощо) і визначаються у практиках боротьби за їх покращення або збереження. На відміну від марксистської інтерпретації, в даній стратегії класового аналізу відсутнє уявлення про те, що соціальні класи мають обов'язково знаходитись між собою у конфлікті з "нульовою сумою", коли вигоди для одного класу означають втрати для опозиційного класу. Також в межах цієї інтерпретативної стратегії соціальний клас не аналізується як основне джерело конфлікту в ринковому суспільстві; передбачається, що соціальний клас не обов'язково має характеризуватись колективними діями (протесту або захисту своїх позицій).

Ще наприкінці 1950-х років британський соціолог Д.Локвуд (праці "Робітник у чорному пальто: вивчення класової свідомості", 1958; "Заможній робітник в класовій структурі", 1969) в дослідженні соціальної групи "зможних" робітників та дрібних службовців, а також процесів пролетаризації емпірично довів, що соціальні класи є внутрішньо неоднорідними: різні статуси, способи життя, практики дозвілля можуть сприяти внутрішній фрагментації соціальних класів.

Особливо важливе значення в розвитку сучасної стратегії класового аналізу має Наффільдська програма дослідження соціальних класів та мобільності, започаткована на межі 1960 та 1970-х років групою британських дослідників під керівництвом Дж. Голдторпа (Оксфорд). Розвиток цієї програми відбувся в конкуренції та в діалозі з програмою класового аналізу Е.О.Райта. Дослідники звернули увагу на те, що наслідком розвитку гнучкої системи зайнятості і диференціації відносин між роботодавцями та найманими працівниками стало утворення множинних позицій в системі ринкових обмінів і праці, які відрізняються обсягом ресурсів та життєвих шансів. Аналітична схема класового аналізу Дж. Голдторпа розрізняє класи на основі професійних занять, притаманних їм особливих ринкової та трудової ситуацій. Поняттям **ринкової ситуації** визначається економічна позиція індивіда в параметрах розміру та джерел отримання доходів, умов зайнятості, рівня економічної безпеки і шансів професійної кар'єри, соціально-економічної висхідної мобільності. Терміном **"трудова ситуація"** позначається місце індивіда у функціональному розподілі праці. Трудову ситуацію можна описати в параметрах характеру та обсягу професійних обов'язків, ступеня автономії в трудовому процесі, ступеня кваліфікації. Заняття, за якими розділяються спільні ринкові та трудові ситуації, утворюють класові позиції. Представники різних класів мають різні життєві шанси.

В останні десятиліття в сучасних суспільствах відбувся розвиток гнучкої системи зайнятості, підвищення значення праці висококваліфікованих професіоналів, ускладнення трудового процесу та організаційних взаємодій. Це призвело до формування ще одного важливого чинника життєвих шансів найманих працівників, а саме – умов, прописаних у трудових контрактах, умов

праці, які стають типовими для різних галузей діяльності та видів трудових організацій. Такий чинник утворення класів позначається терміном **"службова ситуація"**. Роботодавець прагне застосовувати різні трудові договори (контракти) в залежності від цінності конкретної праці та працівника. Службові ситуації розрізняються мірою довіри роботодавця до працівника, ринковою цінністю його праці, в залежності від яких роботодавець може наділяти працівника більшим або меншим обсягом довіри та влади в прийнятті рішень в трудовому процесі, визначати додаткові винагороди за працю. Традиційний трудовий договір, як правило, застосовується тоді, коли для виконання роботи працівнику необхідні лише загальні навички; основною формою винагороди стає заробітна плата за конкретний результат праці. На відміну від такого договору інші типи контрактів, які прописують сервіс-відносини. Такі контракти застосовуються тоді, коли для виконання роботи потрібні спеціальні якості працівника; працівнику не тільки визначається заробітна плата, а досягається з працедавцем угода стосовно перспектив кар'єри працівника, умов його праці, можливості отримання дивідендів, соціальних пакетів, бонусних програм тощо.

Здійснений Дж. Голдторпом аналіз утворення класових позицій з комбінації чинників ринкової, трудової та службової ситуацій дозволив сконструювати 11-класову аналітичну схему, в якій виділено три основні групи соціальних класів:

1) **службовий клас** (або вищий середній клас), який об'єднує роботодавців, менеджерів-адміністраторів, професіоналів;

2) **проміжний клас** (або нижчий середній клас) – дрібні роботодавці та власники, управлінці середньої та нижчої ланки, дрібні службовці; окрему підгрупу формує дрібна буржуазія, підприємці;

3) **робітничий клас** – робітники фізичної праці різного ступеню кваліфікації.

І за цією логікою класового аналізу українське суспільство є, переважно, "суспільством робітничого класу". В ньому, на відміну від розвинутих західноєвропейських суспільств, але як і в інших постсоціалістичних країнах, робітничий клас є найбільш численним. За результатами аналізу української дослідниці О.Симончук, кваліфіковані та малокваліфіковані індустріальні робітники становлять близько третини зайнятих; працівники нефізичної праці нижчого рівня (переважно робітники сфери торгівлі) – складають близько десятої частини; сільськогосподарські робітники є нечисленними. Службовий клас становить до третини зайнятих, а проміжний – у межах 10% [Симончук, 2011: 75-77].

Як і в неомарксистському підході, дана схема визначення соціальних класів не враховує численну категорію тих індивідів, які є безробітними, або мають нестандартну зайнятість. Поза зайнятістю перебуває зростаюча в світі маса безробітних або неповністю зайнятих мешканців урбанізованих центрів в капіталістичних економіках. Враховуючи зміни в сучасному ринку праці, німецький соціолог Ульріх Бек запропонував виділяти особливий клас **"прекариат"** (від латинського слова *precarius* – "наданий на час, непостійний, ненадійний"), визначальною характеристикою якого є ситуація прекарності і який має відмінні класові інтереси від робітників, що мають постійну зайнятість і гарантовані посадові оклади. Прекариат знаходиться у нестабільних трудових відносинах (часткова зайнятість, фріланс, аутсорсинг, аутстафінг, тривалі стажування, трудова міграція, робота в проєктах тощо), які можуть бути розірвані роботодавцем у будь-який час. Це обумовлює нестабільний спосіб життя і роботи без довгострокових гарантій і надійного заробітку. За даними Міжнародної Організації Праці (МОТ) в Європейському Союзі від 15% до 25% працівників знаходяться в ситуації прекарності [Policies and regulations,

2011: 9]. Ці ситуації дуже різняться у регіонах світу. Так, якщо наймані працівники складають 84% зайнятих в економічно розвинутих країнах світу (ЄС, США, Японія, Канада, Австралія тощо), то в країнах Африки на південь від Сахари тих, хто отримує зарплати, лише 23%; найбільшою групою є самозайняті (49%). Останні здебільшого позбавлені тих форм колективної організації, які можуть використовувати наймані працівники для захисту зайнятості, рівня зарплати та умов праці.

В Україні на початку 2010-х років до прекаріату можна було віднести до 50-58% економічно активного населення. Основу цієї групи становлять зайняті в неформальному секторі економіки, працівники з вкрай низьким рівнем доходів і нестабільною зайнятістю, ті, хто офіційно працює в умовах вимушеної неповної зайнятості (відпустки без збереження заробітної плати на період припинення робіт, переведені за економічними причинами на неповний робочий день чи тиждень), сезонні працівники, безробітні тощо [Kurpets, 2013]. Американський дослідник Гай Стендінг визначив прекаріат як "новий небезпечний клас" (2011р.), функціонування якого привносить суттєву нестабільність та конфліктність в суспільствах в силу нестабільності ринкових позицій, трудової ситуації та способу життя його представників.

Соціокультурна інтерпретація соціальних класів

Низка соціологів звернула увагу на те, що не тільки економічні та політичні можливості, але й культура, соціальні зв'язки здатні формувати різні життєві шанси індивідів та призводити до формування соціальних класів. У 1960-70х роках французькі соціологи П.Бурдьо та Ж.-К. Пассерон на прикладі вивчення французької аристократії розробили теорію культурного відтворення соціальних класів [Bourdieu, 1970] і визначили, що соціальні класи відрізняються між собою обсягом трьох базових видів капіталу, володіння якими сприяє і відтворенню класів, а саме: економічним, культурним та соціальним. Основою формування капіталів є сім'я та процеси соціалізації; пізніше індивіди включаються в різні практики боротьби за капітали, їх обмін (конвертацію), що часто проявляється на рівні індивідів в стилізації життя. Доступ до капіталів формує структури домінування в конкретному суспільстві. П.Бурдьо доводив, що діти батьків, які відносились до середнього класу, оволодівали їх культурним капіталом, культурними та лінгвістичними здібностями, що забезпечувало їх шкільні успіхи. Оскільки такого роду культурний капітал не передається дітям з сімей робітничого класу, то шкільні системи оцінки знань, таким чином, виправдовують та відтворюють економічні нерівності соціальних класів за допомогою ідеологічного поняття "природних здібностей". Пізніше за результатами дослідження академічних спільнот П.Бурдьо здійснило більш складне розрізнення *економічного капіталу* (економічні ресурси власності, доходів), *соціального капіталу* (ресурс отримання вигоди, який забезпечується родинними, дружніми зв'язками, мережею знайомств), *культурного* (освітня кваліфікація, дипломи, звання, мова, смак тощо) та *символічного* (престиж, репутація). У 2000-х роках соціологи все частіше звертаються до даного підходу. Німецькі соціологи (дослідницькі групи Ш.Градїла, М.Фестера) емпірично перевіряють зв'язок між соціально класовою, статусною приналежністю і спільнотами, що поділяють подібні цінності, смаки, стилі життя. Група британських соціологів на чолі з М.Севеджем, Р.Кромптон і Ф. Девайс звернули увагу на те, що традиційне соціальне розділення класів на вищі, середні та робочий погано корелює з сучасними професійними групами та життєвими стилями. На підставі розробок П.Бурдьо вони запропонували оновлений підхід до виявлення класової структури суспільства, перші результати застосування якого з'являються в публікаціях з 2008 року [Class and Cultural Division, 2013]. Підхід враховує полярні позиції

еліти та населення, яке перебуває у нестандартній зайнятості і ґрунтується на уявленні про значення трьох базових капіталів в утворенні та аналітичному розрізненні соціальних класів, а саме:

- 1) економічного (дохід, збереження, нерухомість);
- 2) соціального (соціальні зв'язки, коло спілкування);
- 3) культурні (інтереси, способи проведення вільного часу).

Методами он-лайн опитування, доповненого традиційними методами масового опитування дослідники Лабораторії BBC та провідних університетів Британії у 2011 році зібрили інформацію від 161 тис. респондентів, що дало можливість відпрацювати дослідницьку методологію та уточнити наукові уявлення про класову структуру сучасного британського суспільства. Результатом стало розрізнення 7 соціальних класів, а саме:

- 1) еліта, яка володіє усіма трьома капіталами в значній мірі;
- 2) стабільний середній клас, який посідає друге місце за багатством та культурним капіталом;
- 3) технічний середній клас – "технари", відносна нова група з високими доходами, але низькими соціальним та культурним капіталами;
- 4) заможні наймані працівники – відносно нова група з середніми доходами та високою соціальною й культурною активністю;
- 5) традиційний робітничий клас, для якого характерні низькі усі показники, представники якого є більш старшими за віком, група є в цілому соціально благополучною; разом з традиційним робітничим класом охоплює біля 40% дорослого населення сучасної Великої Британії;
- 6) клас робітників сфери послуг, який розвивається і не обов'язково ідентифікує себе з робітничим або середнім класом – це нова молода група в містах, доволі бідна, але з високими показниками соціальної та культурної активності;
- 7) прекаріат – клас, для якого усі показники економічного, соціального та культурного капіталів є низькими; група є соціально неблагополучною і охоплює біля 15% дорослого населення сучасної Британії.

Уточнення класової структури українського суспільства за даним підходом потребує суттєвої дослідницької роботи: як валідації підходу для українського суспільства, так і збору й аналізу даних. Передбачається, що даний підхід буде більш чутливим до постіндустріальних і культурних змін, які відбулись в сучасних суспільствах.

Види класових структур

В залежності від способу виробництва, його основних ресурсів і порядку доступу до них, в залежності від характеру виробничих відносин та способів експлуатації соціологи розрізняють наступні **види класових структур**, які формуються історично та проявляються в сучасних суспільствах або цілісно, або частково:

- **рабовласницькі** – людина, його (її) робоча сила є основним засобом виробництва; притаманні позаекономічні відносини примусу; цій структурі властиві антагоністичні за соціальними інтересами і можливостями соціальні класи – раби та рабовласники. Згідно Глобальному індексу рабства за 2013 рік, який описує ситуацію у 162 країнах світу і розроблений Австралійською фундацією Walk Free (WFF), 30 мільйонів людей в усьому світі живуть як раби. Описуючи своє розуміння "сучасного рабства", автори звіту пишуть, що йдеться про боргову залежність, примусові шлюбні та торгівлю людьми. Україна в цьому рейтингу посідає 86 місце, сусідня Росія – 49 та шосте місце за абсолютною кількістю рабів, яких в сучасній Росії налічується понад півмільйона. Вище за неї – лише Індія, Китай, Пакистан, Нігерія та Ефіопія. В абсолютних показниках в Україні в рабських умовах живуть від 110 до 120 тисяч людей. Аналізуючи загалом ситуацію в регіоні "Росія та Євразія", автори звіту доходять висновку, що в рабських

умовах тут мешкають десятки тисяч людей, що значно більше, ніж задекларована урядами статистика; а "нове рабство" в значній мірі формується за рахунок трудових мігрантів, які зазнають нещадної експлуатації [The Global Slavery Index 2013; Іващенко 2005];

- **феодалні структури** – основним засобом виробництва є земля та праця; характерним є позаекономічний примус і частково – економічні відносини обміну, а також станова ієрархічна залежність; основні соціальні класи і стани – кріпаки, васали та феодалі, "знать". В сучасній соціологічній літературі поширюється думка про те, що в пострадянських суспільствах панує модифікована форма феодалізму ("корупційно-феодална система відносин") (див. роботи С. Кордонського, А. Медушевського, Є. Головахи). Уособленням феодальної знаті стали олігархи, які, здобувши капітал, отримали майже необмежений доступ до влади і підтримують дію механізмів збагачення за допомогою "відкупного права", "ренти". Політичний процес виражається міжособистими війнами нових феодалів, а вся структура органів влади, партійно-політична номенклатура стає їхніми васалами. За "вірну службу" можна отримати "земельний наділ", високостатусну посаду, долю в власності на доходні підприємства. Більш того, дослідниками зазначається, що новий феодалізм набирає спадкового характеру.

- **капіталістичні структури** – капітал (всі активи, які застосовуються у виробництві благ та наданні послуг з метою отримання прибутку) і робоча сила працівника є основними засобами виробництва; притаманні економічні чинники експлуатації; антагоністичні класи – капіталісти і пролетаріат, робітничий клас. "*Пролетаріат*" – термін, яким позначають клас робітників в капіталістичному суспільстві, чий добробут залежить виключно від їх робочої сили (здатності працювати) та отриманої ними заробітної плати. В марксистській теорії – це клас людей, які не мають власності на засоби виробництва, в наслідок чого вимушені продавати свою робочу силу за заробітну плату. Межі між цим класом та близькими за соціальним положенням прошарками "дрібних буржуа, підприємців" (для яких, в силу обмежених ресурсів власності, часто є притаманними самозайнятості та само експлуатація), з одного боку, та люмпен-пролетаріатом (представники якого не мають формальної зайнятості), андеркласом, з іншого боку, є гнучкими. Наслідком концентрації капіталу в сучасних суспільствах є поширення процесу пролетаризації як форми низької соціальної мобільності. Класичним є дослідження британського соціолога Е.П.Томпсоном процесу пролетаризації, що було здійснено ще на початку 1960-х років (робота "*The Making of the English Working Class*", 1963). Соціологи 2000-х років засвідчують масову пролетаризацію представників середніх класів, дрібних буржуа в різних суспільствах світу під впливом нової соціально-економічної кризи (М.Буравой, С.Жижек). Визначаються тенденції глобальної трансформації капіталістичних відносин, в яких важливу роль відіграє зростання "транснаціонального капіталістичного класу" (Дж. Фрідман, Л. Скляр, У. Робінсон, І. Валлерстайн). Транснаціональний капіталістичний клас є сегментом світового капіталістичного класу, що представляє глобальний капітал, контролює наднаціональні засоби глобальної економіки (такі, як транснаціональні корпорації та їх економіко-політичні інституції – напр.: Світовий Банк, Світова Організація праці тощо) і є космополітичним за своєю суттю. Таким чином, соціальний конфлікт між працею та капіталом вийшов за національні межі;

- **етакратичні структури** – особлива роль державної власності, організаційних ресурсів експлуатації; праця залишається основним засобом виробництва; домінує в таких структурах організаційно-ідеологічний соціальний контроль; антагоністичними класами стають державні управлінці, бюрократія, чиновники, "номенклатура" як

привілейований клас та, з іншого боку, наймані працівники на державних установах, підприємствах. В роботі "Российское неократическое общество и его стратификация" російські соціологи О.Шкартан та Г.Ястребов доводять, що владні відносини з притаманною їм номенклатурною ієрархією і становими привілеями правлячого прошарку зберегли своє домінування над відносинами приватної власності в сучасній Росії. Можливість надбачатства і політичного впливу в суспільстві забезпечується виключно лояльністю до держави, що визначає специфіку неократизму як типу суспільних відносин;

- **постекономічні структури** – основними засобами виробництва та обміну стають інтелектуальні ресурси, цінності, вміння та кваліфікація, інформація та цифрові інформаційні технології; володіння інформаційними ресурсами, конкурентоспроможними ресурсами знання обумовлює утворення нових видів відносин експлуатації; формуються антагоністичні соціальні класи професіоналів, експертів, "*креативний клас*", що володіють інформаційним капіталом, мають високі доходи та соціальний престиж, та соціальні класи з низьким рівнем освіти й кваліфікації, нестабільною зайнятістю, низьким доходом й соціальним престижем ("*прекариат*").

Дослідження соціально-класової структури в українській соціології

Перші спроби дослідити класову структуру пострадянського українського суспільства розпочалися з середини 1990-х років, у 1996 році вийшла з друку колективна монографія харківських соціологів "Изменения социально-классовой структуры украинского общества в условиях его трансформации", в якій автори (Якуба О., Куценко О. та ін..) зафіксували тенденції радикальних змін структури суспільства за умов розвитку ринку та приватної власності, розкрили стан масової маргіналізації та руйнації соціокультурних позицій в системі зайнятості. На межі 1990-2000-х українською дослідницею О.Куценко зроблено висновки про посилення класового характеру українського суспільства, визначено параметри розрізнення соціальних класів (за самоідентифікацією і з врахуванням обсягу економічного, організаційно-управлінського та культурного капіталів, життєвих шансів та базових ціннісних орієнтацій), виявлено наявність латентного _рограммоу_ьного розколу між елітними групами та усіма іншими класоподібними групами в суспільстві за можливостями соціального залучення, визначено політико-культурні характеристики різних соціальних класів. Репрезентативні дослідження динаміки соціально класової структури та міжпоколінної мобільності під назвою "Ставлення до перетворень" були вперше проведені в Україні у 1993, 1995 та 1998 роках за програмою Дж.Голдторпа. Класова позиція індивіда визначалася за семикласовою версією схеми Дж. Голдторпа (в Україні доповнено восьмою позицією). Порівнюючи дані досліджень та результати щорічного моніторингу, який проводить Інститут соціології НАН України С. Оксамитна визначила найбільш загальні тенденції в соціокультурних змінах, пов'язаних із професійною зайнятістю та ринковою ситуацією працівників, зробила висновки про характер класової мобільності у вимірі різних поколінь в сучасній Україні. В 2000-х роках виходять роботи О.Симончук, в яких вона описує структуру класових позицій в українському суспільстві у порівнянні з іншими країнами Європи та з точки зору застосування різних міжнародних схем класового аналізу; детально аналізує стан робітничого класу і характер класових дій, здійснює спробу дослідити особливості середнього класу в суспільстві. З другої половини 2000-х отримує розвиток застосування якісних методів в дослідженнях представників андеркласу (тих, хто довгий час не має роботи, бездомних тощо – див., зокрема, роботи А. Рябчук), важливою трибуною для публікації таких результатів є журнал соціальної критики "Спіль-

не". Напрямок класового аналізу українського суспільства залишається актуальним і формує цікаві перспективи пояснення стану та динаміки розвитку українського суспільства, його соціальних проблем та конфліктів.

Список використаних джерел

- Бурдые П. Различение: социальная критика суждения (фрагменты) // западная экономическая социология: Хрестоматия современной классики / Сост. и н.ред.В.В.Радаев. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. – С.537-565.
- Бурдые П. Социальное пространство и генезис классов // Социология политики. М.: Социо-Логос, 1993. – С. 5397.
- Восленски М.С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. М.: Политиздат, 1991.
- Гидденс Э. Стратификация и классовая структура // Социологические исследования, 1992, № 9.
- Головаха Е.П. Неосословное общество XXI века // Проблемы развития социологической теории... / САУ, ИС НАНУ; М.А. Шульга (науч.ред.) и др. – К., 2008. – 533 с., с. 42-49
- Заславская Т.И. Трансформация социальной структуры // Заславская Т.И. Социетальная трансформация российского общества. Деятельностно-структурная концепция. – М.: Дело, 2002. – С.288–357, 468–493.
- Заславская Т.И. Трансформационный процесс: в поисках новой методологии. Т.2. – М.: Экономика, 2007. – С.12-19.
- Ерик Олін Райт Клас має значення // Спільне. Журнал соціальної критики. – №4, 2012. – С. 11-24.
- Іващенко В. Рабство: сучасні форми, стан та основні тенденції // Юридичний журнал. – 2005, №11. – <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2018>
- Изменение социально-классовой структуры общества в условиях его трансформации / Е.А.Якуба, О.Д.Куценко, Л.М.Хижняк, М.А.Безнососов, И.А.Евдокимова.- Харьков: Основа, 1997.
- Ильин В. Классовая структура: классические концепции и современная Россия // Отечественные записки, 2003, №4. – http://magazines.russ.ru/oz/2003/4/2003_4_52.html
- Капелюшников Р., 2009. Конец российской модели рынка труда? – <http://www.polit.ru/article/2009/04/23/kapeliushnikov/>.
- Классовое общество: теория и эмпирические реали / под ред.С.Макеева / О.Куценко, С.Оксамитна, Е.Симончук та ін.. – Киев: Ин-т социологии НАНУ, 2003.
- Коллінз, Р., 2011. Знецінення дипломів та майбутнє університетів. – <http://commons.com.ua/archives/11129>.
- Куценко О. Возвращение классов? Теоретические перспективы классового анализа постсоветского трансформационного процесса // Социология: теория, методология, маркетинг. Киев, 2000, №1. – С. 5-13.
- Куценко О. Соціальні класи і політична мобілізація (порівняльний аналіз європейських країн крізь призму трьох типів класових розколіїв) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг / Науково-теоретичний часопис. – Липень-вересень. – № 3. – 2012. – С.3-27.
- Куценко О.Д. Общество неравных: Классовый анализ неравенств в современном обществе: опыты западной социологии. – Харьков: Изд-во Харьковского нац. Университета, 2000.
- Лейн Д. Трансформация государственного социализма: системные изменения или классовая революция? // Посткоммунистические трансформации: векторы, направления, содержание / Под ред. О.Д.Куценко, С.С.Бабенко. – Харьков: Изд-во Харьковского национального университета, 2004.

- Макеев С.А. Классовый анализ в современной социологии // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001, №3. – С.5-22.
- Оксамитна С.М. Динаміка соціальної структури та соціальної мобільності 1993-2003 // Українське суспільство 2003. Соціологічний моніторинг. За ред. д. ек. н. В.М. Ворони, д. соц. н. М.О. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2003. – с.303-313.
- Оксамитная С.Н. Концепция классов Дж. Голдторпа: опыт применения в Украине // Классовое общество: теория и эмпирические реали / под ред.С.Макеева. Киев: Ин-т социологии НАНУ, 2003. Гл.2. С.82-115.
- Оксамитная С.Н. Социально-классовые основы образовательного неравенства в Украине // Социология: теория, методы, маркетинг, №3, 2006. С.116-136.
- Основні показники ринку праці (річні дані) \ Державна служба статистики України. К., 2012. – <http://www.ukrstat.gov.ua>
- Райт Е.О. Клас має значення // Спільне. Журнал соціальної критики. – К., грудень 2012. – <http://commons.com.ua/klas-maye-znachennya/>
- Сакс П. Классовое неравенство: фикция эгалитарного общества // Социология образования. – 2005. – № 5.
- Симончук Е. В. // Украинское общество в европейской перспективе / Под ред. Е.И.Головахи, С.А.Макеева. Киев: ИС НАНУ, 2007. С. 56-75.
- Симончук Е.В. Классовые структуры в сравнительной перспективе // Украинское общество в европейской перспективе / Под ред. Е.И.Головахи, С.А.Макеева. Киев: ИС НАНУ, 2007. С.33-104.
- Симончук Е.В. Рабочий класс в Украине: хроника потерь // Социология: теория, методы, маркетинг. 2005, № 4. С.5-25.
- Симончук О. Класова дія: тенденції формування соціальних класів в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2011, №4. С.50-94.
- Симончук О. Динаміка соціально-класової структури у пострадянській Україні / О. Симончук // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг. – Т. 1. Аналітичні матеріали / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011. – С. 68–83.
- Терборн Г. Возвращение класса // Глобальный диалог \ Бюллетень Международной социологической ассоциации, сентябрь 2011, 2(1). – С.3-5.
- Фестер М. Социальные милье, классы и стили жизни в Западной Германии // Социальное неравенство. Изменения в социальной структуре: европейская перспектива / Под ред.В.Воронкова. СПбЖ "Алтей", 2008. С.25-44.
- Шкаратан О., Ястребов Г. Российское неозакратическое общество и его стратификация / препринт WP7/2008/02. Серия WP7. Теория и практика общественного выбора. – ГУ ВШЭ, 2008.
- Bourdieu P., Passeron J.C. Reproduction in Education, Society and Culture. London: Sage, 1970.
- Class and Cultural Division in the UK // Sociology. – 2008, Vol.42;
- Kupets O., Vakhitov V., Babenko S. Ukraine Case Study: Jobs and Demographic Change. Background Paper for World Development Report 2013 – [http://siteresources.worldbank.org/EXTNWDR2013/Resources/8258024-1320950747192/8260293-1320956712276/8261091-1348683883703/WDR2013_bp_Jobs_And_Demographic_Change.pdf].
- Policies and regulations to combat precarious employment. International Labour Organization, 2011.
- The Global Slavery Index 2013. \ Walk Free Foundation 2013.
- Savage M., Devine F. etc. A New Model of Social Class? Finding from the BBC's Great British Class Survey Experiment // Sociology. Journal of British Sociological Association. SAGE, 47^ 219, 2013. – Pp.220-250.
- Wright E.O. Class Counts. Comparative Studies in Class Analysis. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

Надійшла до редакції 26.08.14

O. Kutsenko, Dr.Sc, Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

SOCIAL CLASSES: SOCIOLOGICAL INTERPRETATIONS AND APPROACHES TO STUDY

It is defined the modern using in Sociology of a concept 'social class' within three main its interpretation. First, 'class' as a nominal concept marking an outcome of an analytical differentiation of individuals on the certain criteria. Second, 'class' as a concept interpreting the subjective individual identities. Third, it is a concept explaining the social relationships of domination and appropriation of social goods. The 'relational' definition of social classes consist the modern Marxian, Weberian and the cultural-oriented theories. The author defines and analyses the heuristic principles of these theories in study of class inequalities. On the empirical databases and within the different theoretical approaches the important manifestations of class structures are outlined. The heuristic limits in application of the approaches to class analyses are generalized. The empirical cases illustrate different manifestations of class structures in contemporary societies. The significant research findings received by Ukrainian sociologists in development of class analyses as well as its application to study of Ukrainian society are singled out.

Key words: social class, class structure, exploitation, life chances, market position, labor situation, service situation, proletariat, precariat, cultural capital.

O. Куценко, д-р социол. наук, проф.
Киевский национальный университет Тараса Шевченко, Киев, Украина

СОЦИАЛЬНЫЕ КЛАССЫ: СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ ИНТЕРПРЕТАЦИИ И ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ

Определяется современное применение понятия социального класса в социологии в трех его основных интерпретациях: как номинальной категории для обозначения результата аналитического различения индивидов по определенным критериям; как понятия, которое интерпретирует субъективно определяемые идентичности индивидов, и как понятия, которое объясняет социальные отношения господства и присвоения общественных благ. Среди «реляционного» определения социальных классов различаются современные марксистская, Веберовская и культурориентированная (бурдуанская) концепции; анализируются и определяются их познавательные принципы в исследовании классово обусловленных неравенств в обществах. На основе эмпирических исследований украинского общества описываются важные проявления классовых структур, определенных согласно разным подходам. Обобщаются познавательные ограничения в применении подходов. На эмпирических примерах иллюстрируются проявления различных видов классовых структур в современных обществах. Определяются научные достижения украинских социологов в развитии классового анализа, в исследовании классовых структур и их влияния на общественные процессы.

Ключевые слова: социальный класс, классовая структура, эксплуатация, жизненные шансы, рыночная позиция, трудовая ситуация, служебная ситуация, пролетариат, прекариат, культурный капитал.